

GRAFİKER YAYINLARI

PROF:DR.HÜSEYİN KARAMAN İSLÂM AHLÂKINDA TEMEL ERDEMLER

1. Giriş

Modern çağın en önemli sorunu ahlâki sorunlardır. Bu hem İslâm dünyasında, hem de Batı dünyasında böyledir. Küresel ölçekteki ahlâki sorunların temelinde kültürel ahlâki sorunlar, kültürel ahlâki sorunların temelinde de kişisel ahlâki sorunlar vardır. Bu durum da temel ahlâki erdemlerin belirlenerek kolayca kavranabilir, karakter haline dönüştürülebilir bir şekilde ortaya konmasını zorunlu hale getirmektedir.

Buna ilaveten İslâm ahlâkındaki temel erdemlerin belirlenmesinin ve sistematik bir şekilde ortaya konmasının fert ve toplum hayatı için çeşitli faydaları da vardır. Bu faydaları genel hatlarıyla şu şekilde ifade edebiliriz:

1. Ahlâki eğitim-öğretim ile ahlâki yaşamı kolaylaştırır.
2. Müslümanların farklı mezhep, tarikat ve cemaatleri ile dindarlık anlayışları ve yaşam şekilleri arasındaki ortak noktaları, birlik ve beraberliği artırır.
3. Dünya üzerindeki farklı ahlâk arayışlarıyla İslâm ahlâkının karşılaştırmalarına belirgin ve etkin bir şekilde cevap verme imkânı ortaya çıkarır.
4. Ahlâklı yaşamı kolaylaştırır, ferdi ve toplumsal hayatta erdemsizliği azaltarak erdemliliğin artmasına neden olur.

Temel erdemleri sistematik bir şekilde belirlemenin bu şekilde faydaları olmasına rağmen İslâm'ın ahlâk esasları, kolayca bellenebilecek ve her zaman hatırdâ tutulup her tikel olay karşısında vicdani yargıda ölçüt oluşturabilecek ve hatta kişiye o yönde sarsılmaz alışkanlıklar kazandırabilecek sadelik, netlik ve belirginlik içinde ortaya konmamıştır. İslâm'da imanın şartları ile İslâm'ın şartlarının son derece sade, sistematik ve belirgin bir şekilde ortaya konmuş olmasına rağmen İslâm ahlâkında temel erdemler konusunda belirsizlik vardır. İslâm'a göre Müslüman bir bireyin sahip olması gereken temel veya tali erdemlerin neler olduğu net bir şekilde tespit

edilerek ortaya konmuş değildir. Bu durum, İslâm düşünürlerinin bireysel erdemler konusunda, şu veya bu sebepten dolayı, bu tür bir belirginleştirme, sadeleştirme ve sistemleştirme yoluna gitmemiş olmalarından kaynaklanmaktadır. (Yaran, 2005: 64, 97-107; 2011, 45-46).

İslâm ahlâkında temel erdemlerin neler olduğunu veya olması gerektiğini belirtmeden önce İslâm ahlâk tarihinde erdemler konusuna nasıl yaklaşılmış olduğunu, İslâm dünyasında ortaya çıkmış farklı ahlâk anlayışlarından hareketle, ortaya koymaya çalışacağız.

2. İslâm Ahlâk Anlayışları ve Temel Erdemler

İslâm ahlâkı, asıl kaynağı olan Kur'an ve onun ışığında oluşmuş Sünnet'le başlar. Bu iki kaynak dini ve dünyevi hayatın genel çerçevesini çizmiş, ameli kurallarını belirlemiştir. Dolayısıyla da İslâm'ın ilk yüzyılında ahlâk tamamen dini ilke ve kurallara dayanmaktaydı. Hatta ahlâk ile din iki ayrı şey olmayıp, ahlâki emirler, itikat ve ibadete dair emirler gibi Allah'ın emirleri olarak kabul edilir ve hiçbir tartışmaya ihtiyaç duyulmaksızın benimsenir ve uygulanırdı. Allah'ın *"Size peygamber neyi verdiyse onu benimseyiniz, neyi de yasakladıysa ondan uzak durunuz."* (Haşr, 59/7) emri gereği Müslümanlar hayatlarını Hz. Peygamber'in getirdiği öğretilere göre düzenlemeleri gerektiğine inanmışlardı. Asr-ı Saadet'te hem Müslümanlar, dünya nimetlerinin cazibesine kapılarak kötülüğe meyilemeyecek şekilde iyi eğitilmişlerdi, hem de Kur'an-ı Kerim ve Sünnet canlılığını muhafaza etmekte ve ortaya çıkan problemler daha ilk elde, kaynağında çözüme kavuşturulmaktaydı. Dolayısıyla da İslâm'ın ilk geldiği yıllar ile onu takip eden yıllarda farklı ahlâk anlayışlarına rastlayamıyoruz.

Ancak daha sonraları, Resulullah'ın ve onun terbiyesinde yetişmiş olan sahabenin Müslümanların arasından ayrılması, siyasi yayılmanın getirdiği bol imkânlar, iktidar mücadeleleri ve liyakatsiz yöneticilerin yaptığı yanlış uygulama ve zulümler gibi sosyal sebepler ile İslâm kültürünün başta Antik Yunan ve Helenistik Devir Felsefesi ile Fars/İran kültür ve felsefesi olmak üzere çeşitli yabancı kültür ve düşüncelerle karşılaşması ve onlardan etkilenmesi gibi fikri sebepler sonucunda ortaya çıkan problemler, II. yüzyılın başlarından itibaren, temelini Kur'an-ı Kerim'den alan ve Hz. Peygamber ile sahabenin hayatlarında şekillenmiş olan geleneksel İslâm ahlâkına bağlılığı ilke edinen anlayışa ilaveten farklı ahlâk anlayışlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. İslâm düşünce tarihinde ortaya çıkan ahlâk anlayışlarını üç grupta ifade edebiliriz: Geleneksel ahlâk, tasavvufi

ahlâk ve felsefi ahlâk. (Çağrııcı, 1982: 23-45; 1989: 8-9; 1991: 57-64; Yaran, 2011: 27-34)

Macid Fahri ise *İslâm Ahlâk Teorileri* isimli eserinde İslâm dünyasında ortaya çıkmış olan ahlâk teorilerini genel anlayıştan tamamen farklı bir şekilde dört kısma ayırmıştır:

- a. VIII. ve IX. asırlarda filozof ve kelamcılarının akli metot ve kategorileri ışığında işleme ve analizinden kısmen ayıklanmış olarak Kur'an ve Hadislerdeki ahlâki ve benzer ifadelerde ortaya çıkan Nassî Ahlâk,
- b. Nihai olarak Kur'an ve Hadislere dayanmakla beraber ağırlıklı olarak akli metot ve kategorilere dayanan kelamî teoriler,
- c. İlkçağ sonu Yeni Eflatuncu yazarların yorumladığı haliyle nihai olarak Eflatun ve Aristo'nun ahlâk eserlerinden kaynaklanan Felsefi Teoriler,
- d. Kur'an'da insan ve onun âlemdeki yeri düşüncesine dayanan Dini Teoriler. (Fahri, 2004: 23-25) Ancak biz üçlü tasnifi dikkate alacağız.

2.1. Geleneksel Ahlâk:

Geleneksel veya dini ahlâktan maksadımız, aynen Hz. Peygamber döneminde olduğu gibi, Kur'an ve Sünneti ahlâkın asli ve mutlak kaynağı olarak kabul etmekle birlikte Antik Yunan ve Helenistik Devir Felsefesi'nden de etkilenmiş olan ahlâk anlayışıdır. Bu anlayışa göre ahlâk Hz. Peygamber ile sahabenin hayatlarında şekillenmiştir. Daha çok hadisçi ve fıkıhçılar tarafından yazılan bu tür eserlerde Kur'an ve hadislerdeki ahlâk kaide ve kanunları tartışmasız olarak kabul edilir. İşlenen konularla ilgili olarak ayet ve hadislerden bol bol örnekler verilir. Bu yöndeki ahlâk çalışmalarının başlangıcını hadislerin tasnif dönemine kadar geri götürmek mümkündür.

Başta *Kütüb-i Sitte* isimli hadis kitabı olmak üzere hemen bütün hadis kitaplarındaki “kitabu'l-edep, kitabu'l-birr, kitabu'l-husni'l-hulk” gibi başlıklar altındaki bölümler ile Buhari (v. 256/870)'nin *el-Edebü'l-müfred*, Abdullah b. Mübarek (v. 181/707)'in *Kitabu'z-zühd ve'r-rakaik* ve Maverdi (v.450/1058)'nin *Edebu'd-dünya ve'd-din*, Gazzâlî'nin *Kimya-yı Saadet* isimli eserleri geleneksel ahlâk anlayışının temel eserlerini oluşturmaktadır.

Ancak bu eserlerde ve geleneksel ahlâk anlayışı içerisinde değerlendirilen diğer eserlerde çeşitli ahlâki erdemlerden bahsedilmiş olmakla birlikte, “İslâm ahlâkında temel erdemler/faziletler nelerdir?” şeklindeki bir soruya verilebilecek sistematik bir cevap yoktur. Ahlâki

erdemlerin listesi yazardan yazara değişmekte ve pek çok erdem herhangi bir önem sırasına konulmadan arka arkaya sıralanmaktadır. Dolayısıyla da erdemlerin sayısı bazı eserde 20 iken, başka bir eserde 30, 40 veya 50 olabilmektedir. Yine bir eserde 5. sırada ifade edilen bir erdem başka bir eserde 10 veya 15. sırada yer alabilmektedir. (Çağrıcı, 1989: 9; 1989: “Ahlâk”, II, 3; 1991: 65-69; Fahri, 2004: 25, 29-51; Yaran, 2005: 76-76; 2011: 27-28).

Bu nokta geleneksel ahlâk kitaplarındaki erdem listelerinden bazı örnekler vermek yararlı olabilir. Abdullah Draz *Kur'an Ahlâkı* isimli eserinin “Ferdî Ahlâk” bölümünün “Emirler” kısmında şu erdemlerden bahsetmektedir:

Genel olarak öğretim, ahlâki öğretim, ahlâki gayret, ruhun safiyeti, doğruluk, iffet, edep, bakışlarını haramdan sakındırmak, haya ve heveslerine hakimiyet, gıdâ ve cinsî arzulardan periyodik olarak sakınma, öfke ve hâkimiyet, samîmiyet, yumuşaklık, tevâzu, hükümlerde ihtiyat, kötü zandan çekinme, sebat ve sabır, iyi örneklere uygunluk, itidal, güzel işler, iyilikte yarışma, güzel öğütleri dinlemesini ve sebat etmesini bilmek, temiz niyetlilik. (Draz, 1993: 371-376)

Mâverdü ise *Edeb'üd-Dünya ve'd-Din* isimli eserinde şu erdemlerden bahsetmektedir: “*Kibir ve gururdan sakınmak; güzel ahlâk; haya; yumuşak huyluluk; doğruluk; söz ve sükut; sabır; istişare; sır saklamak; müriyyet; iffet; nezahet ve sıyanet.*” (Maverdü, 1988: 338-500)

Bu durum, Cumhuriyet Dönemi düşünürlerinden Ahmet Hamdi Akseki (1887-1951) ile Ömer Nasuhi Bilmen (1883-1971)'in eserlerinde de aynen devam etmektedir. Örneğin Ahmet Hamdi Akseki, *Ahlâk İlmi ve İslâm Ahlâkı* isimli eserinin “Faziletler ve Reziletler” isimli dördüncü bölümünde 15 fazilete yer vermiştir:

Sebat ve metanet; nefse hakim olmak; şecaat/cesaret; tevazu ve vakar; izzet-i nefis; hilm; sabır; edep; haya; emanete riayet; sıdk; sır saklamak; yüksek himmet; iffet; cömertlik. (Akseki, 1991: 165-180)

Ömer Nasuhi Bilmen, *Yüksek İslâm Ahlâkı* isimli eserinin “Birinci Kısmında” bütün faziletlerin “fezâili asliye” diye isimlendirdiği hikmet, adalet, semahat ve taharet şeklindeki dört temel faziletten meydana geldiğini belirtmektedir. (Bilmen, 1964: 29-33)

Örnekleme yaparak belirlemiş olduğumuz kitaplarda da görüldüğü üzere, geleneksel ahlâk anlayışı, birçok erdemden bahsetmekle birlikte, erdemler konusunu sistematik olarak ele almamış, herhangi

bir sınıflandırma yapmamış ve belirli bir önem sırası da gözetmemiştir. Ayrıca erdemlerin neler olduğu konusunda bu ahlâk anlayışını temsil eden eserler arasında bir birliklilik yoktur.

2.2. Tasavvufî Ahlâk:

İslâm düşüncesinin ikinci büyük ahlâk anlayışı olan tasavvufî ahlâk, Kur'an ve hadise dayanmakla birlikte ahlâkta tasavvufî yorum ve yaşayışa da ağırlık veren bir ahlâk anlayışıdır. İnsanın eylemlerinin eksik veya kusurlu olup olmadığını anlamak için murakabe ve nefis muhasebesini gerekli görmektedir. Tasavvufî ahlâkın diğer ahlâk anlayışlarından farklı yönü, bir “ferâgat ahlâkı” olmasıdır. Tasavvufî ahlâkta, insanın ahlâki mükemmelliğe ulaşmasını ve Allah'a yakınlaşmasını önleyen bedeni ve dünyevi tutkuların bağımlılığından kurtulma mücadelesi vardır. Mutasavvıflar, insanın şuurunu meşgul eden Allah'tan başka her şeyin hürriyeti kısıtladığı ilkesinden hareketle Cennet nimetlerini arzulamayı bile gerçek hürriyete aykırı görmüşlerdir. Bu şekildeki feragat ahlâkı Hz. Peygamber dönemine kadar uzanır. Hz. Peygamber ve birçok sahabe, dünyanın geçiciliği, asıl ve ebedi hayatın ölüm sonrasında başlayacağı şeklindeki İslâmi inanç dolayısıyla ölçülü bir züht hayatı yaşamışlardır. Fakat tasavvuf bir düşünce sistemi ve dünya görüşü olarak Hz. Peygamber'den sonraki bir dönemde ortaya çıkmıştır. İlk ünlü mutasavvıf Hasan-ı Basri (v. 110/728)'dir. (Çağrı, 1989, “Ahlâk”, II, 7-9; 1991: 70-73)

Tasavvufî ahlâk anlayışının en önemli özelliklerini şu şekilde ifade edebiliriz:

- Toplumsal hayata ve dünyevi nimetlere nispeten ilgisiz kalabilmek, bir başka ifadeyle dünyanın ruhu alçaltan yönlerine değer vermemek.
- Her türlü sıkıntılarda tam bir tevekkül ile Allah'a teslim olmak.
- Nefs tezkiyesi ve terbiyesine özel önem atfetmektir.

Tasavvufî ahlâk anlayışının belli başlı eserleri şunlardır: Haris el-Muhasibi (v. 243/857) *er-Ri'aye (Kalb Hayatı)*, Ebû Talib el-Mekkî (v. 386/1006) *Kutu'l-kulub*, Gazzâlî (v. 505/1111) *İhya*. (Çağrı, 1989: 25-32; 1991: 74-80; Yaran, 2011: 29-30)

İlk İslâm sufilerinden ve tasavvuf düşüncesi ile pratiği hakkında ilk eser yazan düşünürlerden olan Haris el-Muhâsibî sekiz bölümden oluşan *er-Riaye* isimli eserinde sırasıyla; “riya, arkadaşlar, nefsi tanıma, ucub, kibir, aldanma, haset ve müridin terbiyesi ve hidayete erdikten sonra fitneden sakındırılması” konularını ele almıştır.

Görüldüğü üzere eserde, daha ziyade ahlâki reziletler üzerinde durulmuştur. (Muhasibi, 1998: 289-587)

Ebû Tâlib el-Mekkî, İslâm tasavvufunun en önemli klasiklerinden ve tasavvuf ahlâkının en değerli kaynaklarından olan *Kûtü'l-Kulûb (Kalplerin Azığı)* isimli eserinde tasavvufî-ahlâkî faziletleri şöyle sıralamaktadır: Tevbe, sabır, şükür, recâ, havf, zühd, tevekkül, rızâ ve muhabbet. (Mekkî, 2003: II, 183-513; III, 13-254)

Gazâli *İhyâu ulûmid-din* isimli eserinin belli başlı ahlâki-tasavvufi faziletlere ayrılmış olan “rub’u’l-münciyât” başlıklı IV. cildinde: Tevbe, sabır, şükür, havf ve recâ, fakr ve zühd, sevgi, niyet, ihlâs, doğruluk, murakabe ve muhasebe, tefekkür vb. erdemlerden bahsetmektedir. (Gazâli, 1985: IV)

Söz konusu kitaplarda görüldüğü üzere, aynen geleneksel ahlâk anlayışında olduğu gibi, tasavvufi ahlâk anlayışında da temel erdemler konusunda bir birliktelik ve sistematize edilmiş belirli bir durum yoktur.

2.3. Felsefî Ahlâk:

Felsefî ahlâk başlığı altında İslâm filozoflarının ahlâkla ilgili görüşleri ele alınmaktadır. İslâm filozofları, genel felsefenin temel problemlerinden biri olan ahlâk konusunu felsefi sistemleri içerisinde ele almışlar ve bu alanda çeşitli eserler yazmışlardır. Her ne kadar onlar, Kitap ve Sünnete dayanan İslâm ahlâkı karşısında, ondan farklı yeni bir ahlâk anlayışı geliştirmek gerektiğini düşünmemişlerse de, ortaya koydukları ahlâk görüşü büyük oranda aklın verilerine dayanmaktadır. Felsefî ahlâk rasyonalist olduğu için ahlâk problemlerine akli çözümler arar. Eserlerinde nassa ya hiç değinmezler ya da çok az yer verirler. İslâm ahlâk felsefesi, Arapların “edep” dedikleri iyi terbiye ve nezaket gibi konulardan farklı nazari ve metotlu bir çalışma olup, nasihat ve tavsiyeler kabilinden yapılmış olan çalışmalarla bir tutulamaz.

Bu ahlâk çalışmalarında Sokrates, Platon ve Aristoteles gibi Yunan filozoflarının ahlâk görüşlerine ve metotlarına önem verilmiş, ahlâki terimlerle ilgili tarif ve tasnifleri benimsenmiş, özellikle erdem anlayışlarında, tanımından “hikmet, şecaat, iffet ve adalet” şeklinde dört temel kabul etmeye ve erdemleri nefsin üç kuvvetiyle (el-kuvvetü’n-nâtika, el-kuvvetü’l-gadabiyye, el-kuvvetü’ş-şehviyye) ilişkilendirmeye varıncaya kadar birçok noktada Antik Yunan filozofları Platon ile Aristoteles’ten etkilenmişlerdir. İslâm ahlâk filozofları Antik Yunan filozoflarının metotlarını kullanarak Kur’an

ve Hadislerdeki ahlâki esaslar yeni bir sistemle ele almışlardır. Zaten Eski Yunan filozoflarının ahlâki terimlerle ilgili tarif ve tasniflerini benimseyen İslâm filozofları, temeli Kur'an ve Sünnet'e dayanan İslâm ahlâkını söz konusu tarif ve tasniflerden faydalanarak sistemli bir şekilde açıklamaya çalışmışlardır. Ancak İslâm filozofları ahlâk sahasında sadece Antik Yunan ve Helenistik Devir Felsefesi'nden etkilenmemişlerdir. Aynı zamanda Fars ve Hint düşüncesinden de etkilenmişlerdir. Onun için İslâm ahlâkında Hint ve İran düşüncesinden alınmış birçok hikâyeler, şiirler ve özlü sözler bulunduğu gibi, Sokrat ve Aristo'nun saadet, fazilet ve nefis terbiyesine ait fikirleri de vardır.

Felsefi ahlâk anlayışının belli başlı eserleri olarak şunları ifade edebiliriz: Ebû Bekir er-Râzî (v. 313/925), *et-Tıbbu'r-rûhânî*; Farabi (339/950), *es-Siyâsetü'l-medeniyye*, *İhsâu'l-ulûm*, *et-Tenbih alâ sebîli's-saade*; İbn Sina (v. 428/1037), *İlmu'l-ahlâk*; İbn Miskeveyh (v. 421/1030), *Tehzîbu'l-ahlâk*; Nasıruddin et-Tusi, *Ahlâk-ı nâsırî*. (Çağrıncı, 1991: 80-90; 1989: 8-9; Erdem, 1996: 25-27; Kandemir, 1993: 53; Pazarlı, 1980: 54-58; Fahri, 2004: 21, 93-206; Yaran, 2005: 83)

İslâm dünyasında “hikmet, şecaat, iffet ve adalet” şeklinde dört temel fazilet kabul etme noktasında bir ittifak olmasına rağmen her bir erdemin kapsamına giren faziletlerin sayısı filozoftan filozofa değişiklik göstermektedir.

Örneğin İbn Miskeveyh, faziletleri nefsin üç gücüyle ilişkilendirmekte ve dört temel fazilet kabul etmektedir:

Düşünen nefsin davranışı ılımlı olup özünün sınırları dışına çıkmadığı ... zaman, hikmetle birlikte bilgi fazileti onda doğar. Behimi nefsin davranışı ılımlı olup düşünen nefse boyun eğdiği, onun buyruklarına karşı gelmediği zaman, onda iffet fazileti ve ardında da cömertlik fazileti meydana gelir. Öfke gücüyle ilgili nefsin davranışı ölçülü ve ılımlı olup, o düşünen nefsin buyruklarına boyun eğerse, onda yumuşaklık fazileti ve bunun ardından da yiğitlik fazileti ortaya çıkar. Sonra bu üç faziletten ölçülülükleri, ılımlılıkları ve birbirleriyle olan dengeli ilişkileri dolayısıyla mükemmellik ve bütünlük fazileti meydana gelir. İşte bu da adalet faziletidir. Bu sebeple filozoflar faziletlerin dört olduğunda birleşmişlerdir. Bunlar da, hikmet, iffet, şecaat ve adalettir. (İbn Miskeveyh, 1983: 23-24.)

Gazzâlî de insandaki bilgi gücü, öfke gücü ve arzu gücü şeklindeki üç kuvvetten hikmet, şecaat ve iffet şeklindeki üç erdemin, onların

ahenginden de adalet erdeminin ortaya çıktığını belirtmektedir. (İhya, 1985: III, 127)

Nasîruddin et-Tusî de *Ahlâk-ı Nâsirî* isimli eserinde nefsin düşünme kuvveti, gazabi kuvveti ve şehvani kuvvetine karşılık “hikmet”, “yiğitlik” ve “iffet” erdemlerinin olduğunu, bu erdemlerin kendi aralarında uyumlu olmasından da dördüncü bir erdem olarak “adalet” erdeminin ortaya çıktığını belirtmektedir:

Öyleyse nefsin erdemlerinin sayısı, bu kuvvelerin sayısına göre olmalıdır. Düşünen nefsin hareketi kendi zatında dengede olduğu zaman ... “ilim” erdemi meydana gelir ve buna bağlı olarak “hikmet” erdemi lazım gelir. Yırtıcı nefsin hareketi de dengede olduğu zaman ... “hilm” erdemi ortaya çıkar ve buna bağlı olarak da “yiğitlik” erdemi lazım gelir. Behimi nefsin hareketi dengede olduğu zaman ... “iffet” erdemi ortaya çıkar, buna bağlı olarak da “cömertlik” erdemi lazım gelir.

Bu üç erdem cinsi meydana çıktığı ve her üçü birbirine karışıp uyumlu olduğu zaman, her üçünün bileşiminden, benzer bir hal ortaya çıkar ki bu erdemlerin yetkinlik ve tamlığı onunla olur, ona da “adalet” erdemi denir. Önceki ve sonraki bütün filozofların, erdemlerin cinslerinin hikmet, yiğitlik, iffet ve adalet olmak üzere dört olduğu üzerinde icma ve ittifak etmeleri işte bu yüzdendir. (Tûsî, 2007: 89-90.)

Çağdaş düşünürlerden Ahmet Hamdi Akseki de *Ahlâk İlmi ve İslâm Ahlâkı* isimli eserinde bu durumu şöyle ifade etmektedir:

Ruhi kuvvetleri bu şekilde üç kısma (gazap kuvveti, şehvet kuvveti, akıl ve temyiz kuvveti) ayıran eski âlimler, bütün faziletleri, dört esasa dayıyor ve bunları faziletin asli rükünleri olmak üzere kabul ediyorlardı: Hikmet, şecaat, iffet ve adalet. (Akseki, 1991: 154)

Acaba gerçekten İslâm ahlâkında temel erdemler, Antik Yunan filozofları Platon ve Aristoteles tarafından geliştirilmiş ve İslâm filozofları tarafından da benimsenmiş olan “hikmet, şecaat/yiğitlik, iffet ve adalet” şeklinde ifade edilen erdemler midir? Bu erdemler ne kadar İslâmî’dirler?

Söz konusu erdemler, sade, sistemli ve hatırdaki tutulması kolay olmalarına ve bir de, İslâm’da imanın şartının altı, İslâm’ın şartının beş olduğu dikkate alındığında dört temel erdem kabul etmenin İslâm dininin birbirleriyle irtibatlı bölümleri olan iman-ibadet-ahlâk şeklindeki sıralamaya sayısal açıdan uygun ve uyumlu olmasına rağmen İslâm ahlâkının, olmazsa olmaz erdemleri olarak sunulabilecek İslâmî erdemler değildir. İslâm’a özgü ayırt edici

erdemler olarak kabul edilebilecek nitelikte değillerdir. Farklı coğrafyalarda yaşayan birbirinden farklı uygarlık ve dinler için geçerli sayılabilecek derecede, tarihsel, toplumsal ve kültürel etkilerden bağımsız aşkın bir tablo değillerdir. Bu erdemler, hem sayısal açıdan, hem de içerik olarak İslâm düşünce ve ahlâkı ile uygunlukları sorgulanmaksızın Antik Yunan filozofu Platon'un, daha sonraları kendisinin bile vazgeçmiş olduğu üçlü ütopyik toplum/devlet görüşüne dayanırlı üçlü nefis teorisinden alınmışlar, ondan hareketle oluşturulmuşlardır. Ayrıca onlar çok çeşitli erdemler arasından seçilerek alınmış erdemler de değillerdir. Dolayısıyla da felsefî ahlâk anlayışında ortaya konmuş olan dört temel erdem temeli İslâmî olmadığı gibi, evrensel denilebilecek genel insan doğası ve fitratı üzerine yapılmış bir bilimsel araştırma ve felsefî düşünce de değillerdir. İslâm filozofları tarafından kabul edilmiş olmalarına rağmen, İslâm ahlâkının temel erdemleri değillerdir. (Yaran, 2005: 83-85, 94; 2011: 37-41).

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki, tarihi süreç içerisinde İslâm dünyasında ortaya çıkmış olan geleneksel, tasavvufî ve felsefî ahlâk anlayışlarının her üçü de "İslâm ahlâkında temel erdemler nelerdir?" sorusuna, imanın şartı ve İslâm'ın şartı örneklerinde olduğu gibi, sade, sistematik, bütün Müslümanların ortak olarak kabul edebilecekleri derecede kapsayıcı ve İslâm'ın ana kaynaklarından çıkmış bir cevap vermemişler veya verememişlerdir. Dolayısıyla da İslâm ahlâkında temel erdemlerin neler olduğunun belirlenmesi hala bir problem olarak önümüzde durmaktadır.

3. Temel Erdemlerin Belirlenmesinin Yolları

Macit Fahri'nin *İslâm Ahlâk Teorileri* isimli eserinde belirtmiş olduğu üzere,

Müslümanın ahlâkı, dini ve sosyal hayatının merkezinde yer alan Kur'an, her ne kadar İslâmî prensiplerin tümünü içerse de, tam anlamıyla bir ahlâk teorisi sunmaz. Dolayısıyla bu prensiplerin nasıl açığa çıkarılması gerektiği İslâm ahlâk araştırmacıları için bir önem arz eder. (Fahri, 2004: 17)

Aynı şekilde yine Fahri'nin ifadesiyle, *"okuyucu sahih hadis kitaplarında yeterli ve sistematik bir adalet ve ahlâki sorumluluk teorisinin açıkça ortaya konduğu varsayımına kapılmamalıdır."* (Fahri, 2004: 50) Dolayısıyla da bir takım metotlar geliştirilerek İslâm ahlâkında temel erdemlerin neler olduğunun belirlenmesi gerekmektedir. Bu noktada net bir tavır ortaya konabildiğinde işin önemli bir kısmı halledilmiş olacaktır. İslâm

ahlâkındaki temel erdemlerin belirlenmesi noktasında özellikle iki yol dikkat çekmektedir: Birincisi, Kur'an-ı Kerim'deki ifade edilen erdemlerin sayısal çokluğunu dikkate almak ve oradan hareketle bir belirlenimde bulunmak. İkincisi ise, Kur'an'daki doğrudan erdemlerle ilgili bir veya birkaç ayeti dikkate alarak belirlenimde bulunmak. Her iki yolun da mahiyetleri gereği birtakım olumlu veya olumsuz sonuçlar ortaya çıkaracağı dikkatlerden kaçmamalıdır.

Bu yollardan biriyle ve her ikisiyle temel ahlâki erdemleri belirlerken dikkate alınması ve göz önünde bulundurulması gereken bir takım kriterler vardır. Bu kriterler nelerdir? İslâm ahlâkının temel erdemlerini belirlerken şu hususları göz önünde bulundurmak gerekmektedir:

a. Belirlenecek olan erdemler sahih hadisler ve İslâm ahlâk geleneği ile birlikte esas itibariyle Kur'an-ı Kerim'den hareketle belirlenmelidirler. İlk kaynak ve hareket noktası Kur'an olmalıdır.

b. Kültürel ve mezhepsel farklılıklara takılmadan bütün Müslümanlara önerilebilecek şekilde "kapsayıcı" olmalıdırlar. c. Eğitimsel kolaylık sağlaması açısından - imanın ve İslâm'ın şartı gibi- "sade" olmalıdırlar. (Yaran, 2005: 109; 2011: 46)

Kur'an-ı Kerim'de zikredilen erdemlerin sayısal çokluğu noktasında Kur'an Mealleri arasında farklılıklar vardır. Birinin verdiği sayı diğerini tutmamaktadır. Bunun için biz de, Elmalı Hamdi Yazır, Hasan Basri Çantay, Ömer Özsoy ve İlhami Güler, Yaşar Nuri Öztürk, A. Fikri Yavuz, Hüseyin Atay, Ahmet Davutoğlu, Ali Özek, İsmail Mutlu ve Nevzat Yüksel'in Kur'an-ı Kerim meallerinde belirtmiş oldukları rakamların ortalamasını almayı tercih ettik. Ancak bu noktada takva, tevekkül, şükür gibi bireyin Allah ile ilişkisiyle ilgili olan ve bu ilişkiden ortaya çıkan ahlâki davranışlarından ziyade diğer insanlarla ilişkileriyle ilgili olan ve toplumsal ilişkilerde ortaya çıkması arzulanan erdemleri dikkate aldığımızı da belirtmeliyiz. En çok sayıda ayette tekrar edilme itibariyle Kur'an-ı Kerim'deki 10 (on) temel erdem şunlardan oluşmaktadır: Sabır, doğruluk/dürüstlük, affedicilik, yardımseverlik, iyilikseverlik, ahde vefa, adalet, barışseverlik, basiret ve iffet. (Yaran, 2005: 111-113).

Bu erdemleri dört sayısı ile sınırlandırarak dört temel erdem şeklinde ifade edecek olursak; sabır, doğruluk/dürüstlük, affedicilik ve yardımseverlik olmaktadır.

Daha önce belirtmiş olduğumuz üzere İslâm ahlâkındaki temel erdemleri belirlemenin yollarından birisi de Kur'an-ı Kerim'deki

ahlâkla ilgili ayetlerin herhangi birinden veya bir kaçından hareket etmektir. İstatistiki ortalamalar önemli olmakla birlikte, İslâmi ilkelerin belirlenmesinde sayısal vurgunun belirleyici bir kriter olmamasını ve bir de iman ve ibadet esaslarının Kur'an-ı Kerim'de çok fazla geçmelerine göre değil de bir veya birkaç ayetten hareketle belirlenmiş olmasını da dikkate aldığımızda, İslâm ahlâkında temel erdemlerin neler olduğunu belirlerken bu şekilde bir metot takip etmenin daha doğru olduğunu düşünmekteyiz. Bu noktada özellikle Leyl Süresi'nin 4-10, Bakara Süresi'nin 177, Asr Süresi 1-3, Maide Süresi'nin 54-56, Mücadele Süresi'nin 26 ve Nahl Süresi'nin 90. ayetleri ileri sürülmektedir.

Ömer Nasuhi Bilmen, bütün faziletlerin “hikmet, adalet, semahat ve taharet” şeklindeki dört temel faziletten kaynaklandığını belirttikten sonra Kur'an-ı Kerim'deki Nahl Süresi'nin 90. ayetinin bu faziletleri içerdiğini ifade etmektedir:

Bütün faziletlerin menbaı, hikmet, adalet, semahat, taharettten ibarettir. Bu dört fazilete “fezaili asliye” denir. Nahl Süresi 90. Ayeti kerimesi bu dört fazileti camidir. Şöyle ki; Bu ayeti celilede emir buyurulan adil ve ihsan, adalet ve semahat faziletinden ibarettir. Fahşadan, bağıyden nehi de; iffet ve taharet faziletini muntazammındır. Tezekkür ve tenessuh gayesi de hikmet ve marifet faziletini natıktır. Ne belîğ, ne mu'ciz bir beyanı kur'ani. (Bilmen, 1964: 29)

Prof. Dr. Cafer Sadık Yaran da, müstakil bir şekilde sadece ahlâki erdem ve erdemsizliklerden bahsetmesi, ifade ettiği erdem ve erdemsizliklerin kuşatıcı, sade ve genel geçer olması ve bir de Halife Ömer b. Abdülaziz (ö. 101H) döneminden itibaren Cuma hutbelerinde özellikle okunuyor olması gibi nedenlerden dolayı, aynen Bilmen gibi, İslâm ahlâkında temel erdemlerin Nahl Süresi'nin 90. ayetinden hareketle belirlenebileceğini ifade etmektedir (Yaran, 2011: 47). Bu ayette Allah-u Teala şöyle buyurmaktadır:

“Allah şüphesiz adaleti, iyilik yapmayı, yakınlarla bakmayı emreder; hayasızlığı, fenalığı ve haddi aşmayı yasaklar. Tutasınız diye size öğüt verir.” (Nahl/16:90)

Görüldüğü üzere ayette, adalet, iyilik yapmak ve yakınlarla bakmak gibi üç erdem; hayasızlık, kötülük yapmamak ve haddi aşmak gibi üç de erdemsizlik yer almaktadır. Erdem ve erdemsizlikler son derece açık, sade, kapsayıcı ve sistematiktir. Yaran, altı (6) olan bu ilkedem; “iyilik yapmak” ve “kötülük yapmamak” şeklindeki ilkeleri, ahlâkın en temel ve en genel iki kavramı olmaları dolayısıyla diğerleri ile

birlikte dikkate almakta; “hayâsızlık” ve “haddi aşma” erdemsizliklerini de karşıtları olan erdemlerle ifade etmek suretiyle İslâm ahlâkının dört temel erdemini şu şekilde ifade etmektedir: Adalet, yakınlara bakmak, hayâ ve haddini bilme. Daha sonra bu erdemleri, çeviri farklılıklarını dikkate almak ve okuyuculara serbest bir yorum yapma imkânı vermek için Müslümanların anlayabilecekleri bir şekilde son derece sade bir dille şu şekilde ifade etmektedir: Adalet, muavenet/yardımseverlik/yakınlara bakma, iffet/hayâsızlık, merhamet/haddi aşma. (Yaran, 2005: 119-120; 2011, 47-48). Bu noktada şunu da ifade etmeliyim ki, İslâm ahlâkındaki erdemler elbette sadece bu dört erdemden ibaret değildir. Bunların dışında başka erdemler de vardır. Ancak söz konusu dört erdem İslâm ahlâkının “temel” veya “asli” erdemleri olarak kabul edilebilirler.

4. Temel Erdemler

İslâm ahlâkındaki dört temel erdemi adalet, muavenet, iffet ve merhamet şeklinde belirledikten sonra şimdi bu erdemleri açıklayacağız.

4.1. Adalet

Adalet kelimesi sözlüklerde, davranış ve hükümde doğru olmak, hakka göre hüküm vermek, herkese verilmesi lazım olanı vermek, eşit olmak, eşit kılmak gibi anlamlara gelmektedir. Kur’an-ı Kerim ve hadislerde ise adalet kelimesi, genellikle düzen, denge, denklik, eşitlik, gerçeğe uygun hükmetme, doğru yolu izleme, takvaya yönelme ve tarafsızlık gibi anlamlarda kullanılmıştır. (Çağrı, 1988: I, 341-343).

Adalet, en geniş anlamıyla, hak sahibine hakkını tam olarak vermektir. Ferdî ve sosyal yapıda dirlik ve düzeni, hakkaniyet ve eşitlik ilkelerine uygun yaşamayı sağlayan ahlâkî bir erdemdir. Yetki sahibinin elinden geldiğince adaletle davranmasının ve hak sahibine hakkını tam olarak vermesinin kötülükleri önleyeceği, huzurlu ve güvenli bir ortamın oluşmasına katkıda bulunacağı apaçık ortadadır.

Kur’an-ı Kerim’e göre “adalet” erdeminin ölçüsü veya dayanağı hakkaniyettir. Hidayete hak sayesinde ulaşılacağı gibi adalet de hakka uymakla sağlanır: “Musa kavminden bir topluluk da var ki Hakk’a götürürler ve onunla adalet yaparlar.” (A’raf/ 7:159) “Yarattıklarımızdan öyle bir ümmet var ki Hakk’a iletirler ve hak ile adalet yaparlar.” (A’raf/ 7:181)

Düşünce tarihine baktığımızda adaletin bütün dinler ve ahlâk filozofları tarafından temel erdemlerin başında zikredilmiş olduğunu

görürüz. İslâm düşünürleri, adaleti öteki temel erdemlerin uyumlu bir sonucu olarak kabul etmişlerdir. Platon'dan itibaren devam eden ve İslâm ahlâkçıları tarafından bazı değişikliklerle benimsenen görüşe göre, insan nefsinin düşünme/bilgi, öfke ve şehvet gücü şeklindeki üç temel gücünden hikmet, şecaat ve iffet diye üç fazilet doğar. Bu üç faziletin gerçekleşmesiyle de hepsini içine alan dördüncü bir fazilet ortaya çıkar ki, bu “adalet”tir. İslâm ahlâk literatüründe, ilk üç faziletten her biri zaman zaman farklı terimlerle ifade edildiği hâlde, dördüncü fazilet daima adalet olarak isimlendirilmiştir. Örneğin İbn Miskeveyh, nefsin üç gücüne karşılık gelen üç erdemi belirttikten sonra şöyle söylemektedir:

Sonra bu üç faziletten ölçülülükleri, ılımlılıkları ve birbirleriyle olan dengeli ilişkileri dolayısıyla mükemmellik ve bütünlük fazileti meydana gelir. İşte bu da adalet faziletidir. (İbn Miskeveyh, 1983: 23)

İbn Miskeveyh'e göre gerçekten adaletli kişi, ahlâki güçlerini, davranışlarını ve diğer bütün durumlarını dengede tutan ve her durumda başka bir amaç gütmeksizin, yalnızca ve doğrudan doğruya “adalet” erdemini amaçlayan kişidir. “Adalet” bütün aşırılıkların ortası ve bütün erdemlerin en tam olana ve adeta odak noktasıdır.

Gazzâlî de, İhyâ isimli eserinde, aynen İbn Miskeveyh gibi, nefsin üç gücünden “hikmet”, “şecaat” ve “iffet” şeklindeki üç erdemini ortaya çıktığını, onların kendi aralarındaki ahenk dolayısıyla da dördüncü bir erdem olan “adalet”in meydana geldiğini belirtmektedir. (Gazzâlî, 1985: III, 47).

Adalet erdeminin kapsamına giren birçok alt erdem vardır: Doğruluk, vefa, ülfet, yakınlarla ilişkiyi sürdürmek, ödüllendirme, iyi muamele, bir şeyi güzelce yerine getirmek, dindarlık, kin gütmemek, kötülüğe iyilikle karşılık vermek, lütufkâr olmak, itidal, ölçülülük, ılımlılık, dengelilik, orta yolda olmak, hakkaniyet, emanete riayet, sözünde durmak, hükümlerde ihtiyatlılık ve tarafsızlık, şahitlikte gerçeği söylemek, güvenilirlik, kararlılık, cesaretlilik, şefkat. (İbn Miskeveyh, 1983: 29-30; Yaran, 2005: 122-124; 2011: 49-50).

4.2. Muavenet / Yardımseverlik

Muavenet veya yardımseverlik, başkalarının yardımına muhtaç olan insanlar için sahip olunması gereken toplumsal erdemlerden biridir. Yardımseverlikten maksat, sadece ekonomik ve parasal açıdan yardım etmek değildir. Yardım akla gelebilecek her konuda olabilecek olduğundan dolayı yardımseverlik, geniş kapsamlı bir erdemdir.

Kur'an-ı Kerim'de yardımseverlik erdemiyle ilgili birçok ayet vardır. Bu ayetleri bir bütün olarak değerlendirdiğimizde, hem “*Ey inananlar ... iyilikte ve fenalıktan sakınmakta yardımlaşın*” (Mâide/5:2) gibi soyut değerler alanında yardımlaşmadan bahsedildiğini, hem de “*sevdiğiniz şeylerden sarf etmedikçe iyiliğe erişemezsiniz. Her ne sarf ederseniz, şüphesiz Allah onu bilir.*” (Âl-i İmrân/3:92) ayetinde olduğu gibi sahip olunan maldan vermek gibi somut yardımlaşmadan bahsedildiğini ve emredildiklerini görmekteyiz. Bu noktada şunu da ifade etmeliyim ki, Kur'an somut yardımlaşma alanlarını sadece parasal türden yardımlarla sınırlandırmamıştır, yardım alanını daha geniş kapsamlı tutmuştur.

Yardımseverlik erdeminin de birçok yan ve alt erdemi vardır: İyilikseverlik, ihsan, infak, ikram, helal kazanç, hayırda yarış, dostluk, kardeşlik, yakınlarla ilgilenme, iyiliği emr ve kötülükten nehy, birlik ve beraberlik, misafirperverlik, cömertlik ve kanaatkârlık. (Yaran, 2005: 124-126; 2011: 51-52).

4.3. İffet / Özdenetim

İffet kelimesi sözlüklerde, haramdan uzak durmak, helal ve güzel olmayan söz ve davranışlardan sakınmak, kendimizi zaptetmek, bir şeyi yapmaktan çekinmek, perhiz etmek, mutedil olmak, namuslu olmak, nezih ve temiz olmak, terbiyeli ve lekesiz olmak gibi anlamlara gelmektedir.

Ahlâk felsefesi eserlerinde ise iffet, yeme içme ve cinsi arzu konusunda ölçülü olmak, bedeni hazlara ve nefsanî aşırılıklara ilgi duymaktan kurtarılmış bir ruhi yapıya sahip olmak, aşırı istekleri bastırıp dinin ve aklın buyruğu altına sokmak suretiyle kazanılan bir erdem olarak tanımlanmıştır. Ayrıca insanın elini, dilini, gözünü, kulağını ve genel olarak bütün bedenini ahlâka aykırı davranışlardan uzak tutması da iffettir. (Yaran, 2005: 126; 2011: 53).

Böyle olmasına rağmen iffet, hem düşünce tarihinde, hem de günümüzde şehvet duygusuyla, namusla ve cinsel konularla ilgili bir erdem olarak ele alınmıştır. Örneğin İbn Miskeveyh iffetin şehvet duygusuyla ilgili bir fazilet olduğunu ve şehvi arzuları akla göre yönetmemek dolayısıyla ortaya çıktığını belirtmektedir. Bu yönetim ve denetimi yapabilme gücü ve erdemine sahip olan insan, tutkularına boyun eğmekten kurtulur, şehvetinin kölesi olmaz ve şehvet arzusu ve şehvet pazarlayıcıları karşısında özgür olur (İbn Miskeveyh, 1983: 25).

Gazzâlî de, aynen İbn Miskeveyh gibi, iffeti dört temel erdemden birisi olarak kabul etmekte, şehvi arzularla ilişkilendirmekte ve arzuların baskısına dayanma noktasında gösterilen ruhi sabır olarak tarif etmektedir. (Gazzâlî, 1985: III, 54-55, 79-107, 284, Çağrıcı, 1982: 179).

Kur'an-ı Kerim'de ise "iffet" kelimesi yer almamasına rağmen aynı kökten türemiş olan isim ve fiillerin dört ayette yer aldığını ve iffet erdeminin sadece cinsel konularla sınırlandırılmamış olduğunu görmekteyiz. Söz konusu ayetlerden iki tanesi (Bakara, 273, Nisa, 6) mal, mülk ve yeme içme konularında ölçülü ve kanaatkâr olmayı, diğer ikisi de (Nur, 33,60) cinsel istekler noktasında ölçülü olmayı ifade etmektedir (Nisa 4/6). (Çağrıcı, 2000: XXI, 506-507).

Hadislerde ise, hem iffet kelimesi, hem de aynı kökten başka kelimeler geçmektedir. Örneğin, şeklinde dua eden Hz. Peygamber, Bakara suresinin 273. ayetini delil göstererek yardıma en layık olan kimselerin iffetlerini korumaya çalışan yoksullar olduğunu bildirmiştir: "Ya rabbi! Senden hidayet, takva ve iffet diliyorum." (Ahmet b. Hanbel, I,389, 439); "Allah yoksul olmasına rağmen iffetini korumaya çalışan mümin kulunu sever." (İbn Mâce, Zühd: 5)

İslâm düşünürlerinden Fârâbi'ye göre iffetli kişi, yeme, içme ve cinsel konularda yasanın gerektirdiği kadarıyla yetinip bundan fazlasına istek duymazken nefsine baskı yapan kimse, uygulamada yasanın gerektirdiğiyle yetinmekle birlikte içinde daima daha fazlasına istek duyar.

İslâm ahlâkçıları, insanın aşırı zevklerden uzak durmasının iffet ve erdem sayılabilmesi için bu tutumun bizzat kendi bilinçli tercihine dayanması ve güçlü bir iradi çaba ile gerçekleştirilmesi gerektiğini belirtmektedirler. Psikolojik veya bedensel bir zafiyetten, acizlik, korkaklık ve bilgisizlikten yahut başka bir engelden dolayı zevklerini terk eden kişi erdemli sayılmaz. Aynı şekilde ileride daha fazlasını elde etmek için mevcut bir zevkten feragat etmek de erdem sayılmaz.

İslâm düşünürleri, aynen diğer erdemler gibi, "iffet" erdeminin de öncelikle ruhi bir meleke hâline getirilmesi gerektiğini kabul ettikleri için insanın yeme, içme, cinsi arzularını disiplin altına alarak ruhunu bu yönde terbiye etmesinin zorunluluğu üzerinde önemle durmuşlardır. Örneğin Gazzâlî, İhyâ'u Ulûmi'd-dîn isimli eserinin 40 ana konusundan birini insanın manevi ve ahlâki hayatını yıkıma götüren tehlikelerin en büyüğü olarak gördüğü "mide şehveti" ile "cinsi şehvet"e ayırmıştır. Rağıp el-İsfahânî'de "iffet" erdemini,

kanaat, züht, gönül zenginliği, cömertlik gibi erdemlerin esası olarak görür ve iffetten yoksun olmanın bütün güzelliklerden mahrum kalmak demek olduğunu belirtir.

Ahlâk kitaplarında iffetin bir tür özgürlük kaynağı olduğu belirtilmektedir. Çünkü özgür olmak isteyen kişinin öncelikle tutkularının baskısından kurtulması gerekir. Rağıb el-İsfehânî, en alçaltıcı köleliğin şehvet köleliği olduğunu; İbn Miskeveyh ise, iffet erdemini kazanmış kişinin tutkularına kul olmaktan kurtulup özgürleşeceğini belirtmektedir.

Ahlâk kitaplarında iffet erdeminin kapsamına giren bir çok fazilet vardır: Utanma/haya, sükûnet, hür olma, yumuşak huyluluk, müsamaha, sabır, cömertlik, işleri güzellikle ölçüp tartma, güler yüzlü ve tatlı dilli olma, kolaylaştırıcı olma, düzenlilik, güzel görünüş, kanaat, ağırbaşlılık, kötülüklerden sakınma, günahtan çekinme, kibarlık ve nezaket. (İbn Miskeveyh, 1983: 26-27; Çağrıcı, 2000: XXI, 506-507; Yaran, 2005: 128; 2011: 53-54).

4.4. Merhamet

Merhamet kelimesi sözlüklerde, acımak, şefkat göstermek, acıma duygusunun etkisiyle yapılan iyilik ve lütuf gibi anlamlara gelmektedir. Hem Allah'ın bütün yaratılmışlara yönelik lütuf ve ihsanını, hem de insanları hemcinslerinin ve diğer varlıklarının sıkıntıları karşısında duyarlı olmaya ve yardım etmeye sevk eden acıma duygusunu ifade etmektedir.

Kaynaklarda merhamet/rahmet kavramına insanlara nispet edildiğinde duygusal bir anlam yüklenirken Allah'a nispet edildiğinde O'nun fiili sıfatı olarak kabul edilmesi, dolayısıyla Allah hakkında duygusal manada değil O'nun yarattıklarına in'am ve ihsanı, af ve mağfireti olarak anlaşılması gerektiğine dikkat çekilmekte, buna gerekçe olarak da duyguların değişkenliği ve bu yönüyle beşeri birer kusur sayılması gösterilmektedir.

Esasında “şefkat” ve “merhamet” gibi duygular Allah'ın insanların içine koyduğu birer iyilik aracı olup asıl amaç muhtaç ve çaresizlere yardım edip sıkıntılarını gidermektir. Bu açıdan bakıldığında bir kimseye acıyan kişi, eğer bu acımanın verdiği elemden kendisini kurtarmak ve rahatlamak için ona yardım ederse merhamette kemâl'e ulaşmış sayılmaz. Çünkü merhamette kemâl, kişinin kendisini değil, muhtaç ve çaresiz olanı rahata kavuşturmayı amaçlamasıdır.

Görüldüğü üzere hemen hemen bütün tariflerinde acıma, yufka yüreklilik, ilgi ve şefkat, elem duyma gibi kavramlarla psikolojik

yönüne vurgu yapılan “merhamet” insanlar arasındaki duygu birliğinin, dayanışma ve paylaşmanın başta gelen amillerinden birisidir.

İslâmi kaynaklarda “merhamet” kavramı genellikle “rahmet” kelimesiyle ifade edilmektedir. Ancak Türkçede “merhamet” kelimesi hem Allah’a, hem de insanlara nispet edilirken “rahmet” sıfatı sadece Allah’a nispet edilmektedir. Kaynaklarda Allah’ın rahman ve rahim isimleri açıklanırken evrendeki bütün oluşlar gibi insanlardaki merhamet duygusunun da Allah’ın insanlığa lütfu olduğu belirtilir.

Kur’an-ı Kerim’de “merhamet” kelimesi bir ayette geçerken (Beled/90:17) “rahmet” kelimesi 117 farklı ayette geçmektedir. Ayrıca 260 ayette de Allah’ın rahman ve rahîm isimleriyle aynı kökten gelen çeşitli fiil ve isimler yer almaktadır. Bazı ayetlerde (Tevbe/9:128; Feth/48:29; Hadîd/57:27; İsrâ/17:24) merhamet kavramı insanlar arasındaki acıma duygusunu ve bu duygudan kaynaklanan iyiliği ifade etmektedir. Hadislerde de rahmet ve merhamet hem Allah’ın kullarına lütf ve ihsânî, hem de insanların birbirlerine ve diğer canlılara karşı şefkat, ilgi ve yardımları için kullanılmaktadır.

Gazzâlî bir kimseye gerçek anlamda merhametli denilebilmesi, dolayısıyla acıma duygusunun ahlâki bir değer taşıması için onun acıdığı kişinin ihtiyacını gücü ölçüsünde karşılaması, bunu da hür iradesiyle yapması gerektiğini belirtmektedir.

Diğer erdemlerde olduğu gibi “merhamet” erdemiyle ilgili de birçok yan ve alt erdem vardır: Affedicilik, sevgi, şefkat, sabır, sebat, tevazu, insaf, barışseverlik, yumuşak huyluluk, öfkeye hâkimiyet ve hoşgörü (Çağrı, 2004: XXIX, 184-185; Yaran, 2005: 131; 2011: 56).

5. Yararlanılan Kaynaklar

Akseki, Ahmet Hamdi. (1991). *Ahlâk ilmi ve İslâm Ahlâkı: Ahlâk Dersleri*, sad. Ali Arslan Aydın, Ankara, Nur Yayınları.

Bilmen, Ömer Nasuhi. (1964). *Yüksek İslâm Ahlâkı*, İstanbul, Bilmen Yayınevi.

_____. (1982). *Gazzâlî’ye Göre İslâm Ahlâkı*, İstanbul, Ensar Neşriyat.

_____. (1988). “Adalet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, I.

_____. (1989). “Ahlâk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm*

- Ansiklopedisi*, İstanbul, II.
- _____. (1989). *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*, İstanbul, İFAV.
- _____. (1991). *Anahatlarıyla İslâm Ahlâkı*, İstanbul, Ensar Neşriyat.
- _____. (2000). “İffet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, XXI.
- _____. (2004). “Merhamet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, XXIX
- Draz, M. A. (1993). *Kur'an Ahlâkı*, Çev. Emrullah Yüksel, Ünver Günay, , İstanbul, İz Yayıncılık.
- Erdem, Hüsameddin. (1996). *Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlâk*, Konya, Sebat Ofset Matbaacılık.
- Fahri, Macid. (2004). *İslâm Ahlâk Teorileri*, Çev. Muammer İskenderoğlu, Atilla Arıkan, , İstanbul, Litera Yayıncılık.
- Gazâlî, (1985). *İhyâ ulûmi'd-dîn*, çev. Ahmet Serdaroğlu, İstanbul, Bedir Yayınevi.
- İbn Miskeveyh, (1983). *Ahlâkı Olgunlaştırma*, çev. A. Şener, C. Tunç, İ Kayaoğlu, , Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kandemir, Yaşar. (1993). *Örneklerle İslâm Ahlâkı*, İstanbul, Nesil Yayınları.
- Maverdi. (1988). *Edeb'üd-dünya ve'd-din*: Beyrut, Daru'l-haya'ul-ulum.
- Mekkî, Ebû Tâlib, (2003), *Kûtu'l-kulûb/Kalplerin Azığı*, Çev. Dilaver Selvi, İstanbul, Semerkand Yayınları.
- Muhâsibî. (1998). *er-Ri'aye*, çev. Şahin Filiz, , İstanbul, İnsan Yayınları.
- Pazarlı, Osman. (1980). *İslâm'da Ahlâk*, İstanbul, Remzi Kitabevi.
- Tusî, Nasîruddin. (2007), *Ahlâk-ı Nâsırî*, çev. Anar Gafarov, Zaur Şükürov, Litera Yayıncılık, İstanbul.
- Yaran, Cafer Sadık. (2005). *İslâm'da Ahlâk'ın Şartı Kaç*, İstanbul. Elif Yayınları.
- Yaran, Cafer Sadık. (2011). *İslâm Ahlâk Felsefesine Giriş*, İstanbul. Değerler Eğitim Merkezi Yayınları.